

МОВА В КОНТЕКСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Одним з найважливіших факторів формування української політичної нації є об'єднання її навколо певного етнічного ядра і на підставі мовних принципів. За відсутності єдиної національної мови саме існування нації є сумнівним, а формування її у соціально-політичному напрямі мало ймовірним, оскільки залишається нерозв'язаною її етнонаціональна основа.

Мета статті полягає в обґрунтуванні ступеня розробки теоретико-методологічних засад для подальших досліджень мовної політики держави і етномовної ідентифікації; аналізі існуючих суперечностей, які стосуються суб'єктів мовної самоідентифікації; розгляді взаємозв'язку мови з рівнями національної свідомості: теоретичним, державно-політичним, буденним, які необхідні для ідейного забезпечення етнонаціонального, соціально-економічного та культурного розвитку нації.

Величезна культурна спадщина українського етносу, його традиції і цінності — особливо мова — становлять засади для подальшого формування української політичної нації. На кожному з етапів націогенезу мовні питання відіграють провідну роль і є своєрідним стрижнем національно-державного будівництва. Мова, як головна ознака нації, забезпечує нормальне функціонування етнонаціонального організму у всіх його виявах.

С.Рудницький наголошував на великому значенні мови як ідентифікаційного чинника нації, ознаки етнонаціональної ідентичності. Він підкреслював, що без утвердження панівного становища української мови є неможливим елементарне виживання українців як етносу. «Без панування мови в державотворчому етносі на теренах даної держави національний характер останньої є фіктивним, а це перешкоджає вільному всебічному розвитку цього етносу»¹. Тому дослідження мови у її взаємозв'язку з етнонаціональними процесами і міжнаціональною консолідацією займає важливе місце у вітчизняній етнополітології.

Надання мові у ХІХ столітті ідеологічної спрямованості сприяло впливу її на процес формування держав протягом всього наступного періоду. Вибір офіційної мови перетворився у серйозну

політичну проблему. На думку К. МакРейя, сучасні багатомовні держави за мовною ознакою поділяються на три групи: перша — де домінуючою є державна мова, а також одна чи кілька мовних меншин; друга — дві або кілька порівняних за чисельністю мовних груп; третя — крайня мовна дрібність. Для країн першої групи основна політична проблема полягає у справедливому поводженні з меншинами; для другої — важливим є збереження міжгрупової рівноваги і політичної стабільності; для третьої — проблемою є ефективні комунікації за допомогою якоїсь спільної мови².

Одним із складників культури була і є мова як найвища духовна цінність народу, як сила нації. Рівень розвитку мови визначає рівень інтелекту людини. За В. Гумбальдтом, мова окреслює навколо народу, якому належить, коло, звідки людині дано вийти лише остільки, оскільки вона тут же вступає в коло іншої мови³.

У період державотворення, національного відродження України боротьба за піднесення культури мови, знання рідної мови стають одним із визначальних чинників утвердження української національної ідеї. Державна мова формує національну свідомість, відіграє вирішальну роль у становленні національної ідентичності. Різні мови — це не просто різні оболонки загальнодержавного знання, це різні бачення світу.

Етнополітичні, етнодержавознавчі та етномовознавчі проблеми ґрунтовно досліджені у працях І. Варзара, В. Євтуха, В. Ігнатова, О. Картунова, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Майбороди, О. Мироненка, Л. Масенка, В. Панібудьласки, М. Панчука, О. Рафальського, Ю. Римаренка, С. Римаренка, Л. Нагорної, І. Онищенко, В. Солдатенка, Л. Шкляра, М. Шульги та інших. Об'єктом їх досліджень, що мають високий науковий рівень, виступає, передусім, комплекс засобів політичної діяльності, який має вплив: на етнонаціональну сферу і мовну політику держави; процеси політизації етнічності; вияви етнічного чинника у сфері політичних процесів і міжнаціональних відносин. Головними висновками праць, які аналізуються, є: по-перше, українська мова поступово починає обслуговувати усі сфери суспільного і духовного буття нації; по-друге, є символом боротьби за підвищення суспільно-політичного статусу українського етносу; по-третє, уніфікація національної мови є підґрунтям для формування і консолідації української політичної нації; по-четверте, єдина національна мова є передумовою піднесення загального культурного рівня членів суспільства, свідомого залучення їх до вітчизняної культурно-історичної

традиції; по-п'яте, мовна єдність корінного етносу сприяє підвищенню рівня самосвідомості громадян з метою зміцнення нації; по-шосте, на кожному з етапів етногенезу мовні питання відіграють провідну роль і є своєрідним стрижнем у державному будівництві.

Актуальність теоретичного осмислення характеру впливу етнонаціонального фактора на формування української політичної нації і етномовної ідентифікації є у центрі уваги вітчизняної політології. Важливе значення для розвитку етнополітичних досліджень має становлення нової дисципліни у системі політичних наук — політичної лінгвістики. У зв'язку з цим, монографія Л.Нагорної має ще більшу цінність, тому що в ній глибоко досліджується взаємодія політики і мови, а саме: політична лінгвістика — шляхи самоствердження; політична мова у системі комунікаційних зв'язків; мовно-лінгвістичні аспекти проблем ідентичності і націотворення; мовна політика і мовно-культурний діалог⁴.

Дослідженням визначено, що існує недооцінка ролі мови як форми національно-культурного розвитку, а, отже, і як чинника формування української політичної нації. У цьому і виявляється суперечність між розумінням мови як сутності буття людини та людської спільноти і як форми, яка впливає на розвиток мови у процесі державного будівництва. Окремі представники еліти, лідери політичних партій проблеми мовного розвитку зводять лише до етнічної концепції нації. Адже будь-яка ознака нації несе в собі певним чином і етнічне і суто соціальне навантаження, у зв'язку з чим мова є ознакою і етнічної, і політичної теорії нації. Це підтверджує Ю.Римаренко: «Мова найбільш етнізована базова ознака нації — тісно пов'язана з таким гостро соціальним явищем, як національна культура, спільність території, крім етнічних, має політичні, психологічні, екологічні параметри»⁵. Етнічне і соціальне тісно переплітається у сфері національної психології і національного характеру.

Вирішальний вплив мови на духовний розвиток людини досліджував В.Гумбольдт. «Мова, — підкреслював він, — є дух народу, а дух народу і є його мова»⁶. Вважаємо правильним трактування етнічних спільнот як спільнот культурних, тому що вага мови у культурі є великою, а поза мовою існування культури є неможливим, також наявність автономної мови є головною умовою існування окремого етносу. Мова є сутністю культурної ідентичності певного народу. У світі прийнята класифікація мов, яка прямо тотожна класифікації народів. Підкреслюємо, що основною ознакою

розрізнення народів є не антропологічна чи релігійна, а мовна ознака. Про те, що мова є ознакою саме національної ідентичності, дійшли висновку І.Кресіна⁷, М.Пірен⁸ та інші вчені.

Серед різних ознак групування народів мова є центральною, оскільки за нею можна визначити характер спільноти людей. Якщо у них єдина мова, то це етнічна спільнота, що має низку інших рис — психічний склад, особливості культури, побуту тощо. При тому ця закономірність поширюється на всі відомі форми існування етносу — плем'я, народність, націю. Мовна єдність є не просто політичною ознакою етнонаціонального утворення, неодмінною рисою його існування — мова є першою і єдиною умовою, і ознакою, і причиною буття цього утворення, пріоритет якої перед такими індикаторами єдності, як економічний, політичний і навіть територіальний, є безумовним. О.Потебня писав: «Єдина прикмета, за якою ми впізнаємо народ, і разом з тим єдиною, незамінною нічим умовою існування народу є єдність мови»⁹.

Мова, як головна ознака нації, забезпечує нормальне функціонування національного організму у всіх його виявах. Це зумовлюється особливостями етносу як соціального об'єднання, його комплексним характером, тривкістю і міцністю закорінення факту свого існування у свідомості членів такого об'єднання, актуальністю для їхньої належності до такого об'єднання порівняно з належністю до інших об'єднань. Виняткове значення мови зумовлене глибинним зв'язком з процесом мислення. Оскільки у мові акумульовані інтелектуальний досвід і духовний розвиток, її втрата веде до втрати національної ідентичності і загибелі етносу як цілісного організму. Мова є не тільки засобом спілкування завдяки тому, що вона є унікальною системою світобачення та самовираження етносу, а й також дає змогу членам всієї спільноти розумітися на глибинному рівні.

Головними функціями мови, як виявлено у процесі аналізу наукової літератури, є етноідентифікаційна і етнодиференційна. Перша полягає у розпізнаванні за мовою як першою зовнішньою ознакою етнонаціональної групи представника своєї такої групи. Мова виконує роль розпізнавального засобу у визначенні етнічної належності. Ця функція сприяє консолідації і формуванню української політичної нації, її етномовної ідентифікації. Вона відіграє роль самоототожнення з усіма нині сущими людьми, що розмовляють єдиною з тобою мовою, а також роль самоототожнення з усіма попередніми генераціями носіїв цієї мови. Друга —

етнодиференційна функція виявляється у розпізнаванні людини, що не належить до однієї з тобою спільноти.

Наукою визначено існування тісного взаємозв'язку між розвитком мови та нації (етносу). З одного боку, культура нації актуалізується у мові, а з іншого — сама мова формує націю, є умовою її існування. У разі відсутності єдиної державної мови саме існування нації є неможливим. У західній етнополітології є поширеною трьохетапна схема формування нації на етнічному ґрунті, враховуючи мовний чинник¹⁰. Перша з них академічна, яка характеризується тим, що національна інтелігенція систематизує і публікує лінгвоетнографічну спадщину свого етносу, складаються словники мови. З'являються перші зразки високої літератури цією мовою. Таким чином формується етнокультурна (мовна) окремішність етносу. З іншого боку, за допомогою науки і власного культурного надбання етносу активізується його національна свідомість, яка поступово переростає у самосвідомість. На другому — культурному етапі виробляється єдина літературна мова, яка внаслідок задоволення тих вимог більш-менш вільно функціонує у науці, літературі, політиці, суспільному та мистецькому житті, побуті освічених верств етносу. На третьому — політичному етапі нація, об'єднана спільною мовою, прагне до державного самовизначення та незалежності. На цьому етапі діє цілком сформований етносоціальний організм з внутрішньою структурою. Завершується формування національно-мовної самосвідомості, формується мовна еліта. Закінчується відносно мовна гомогенізація, стираються основні регіональні відмінності, які перешкоджували соціокультурній інтеграції. Національна мова обслуговує всі сфери суспільної життєдіяльності. Наростає усвідомлення своєї нації як повновартісного соціального суб'єкта, а відтак усвідомлення необхідності надати цьому суб'єктові відповідної політичної сформованості, такого політичного статусу, який би відповідав цій суб'єктності і захищав її. Таким етнонаціональним організмом є незалежна національна держава. Це природний шлях розвитку нації у взаємозв'язку з мовою. Мова є фактором націогенезу.

Друга суперечність стосується суб'єктів мовної самоідентифікації. Серед вчених існує два погляди на проблему: перший — мовна самоідентифікація особи відчуває на собі істотний вплив етносу(нації), тому право на рідну мову належить до прав людини, яке може бути реалізоване виключно в соціальній спільності; другий — належність громадян до тієї чи іншої групи визначається

ними самими шляхом їх мовно-культурної самоідентифікації, незалежно від етнічного походження. Це дуже складна проблема, щодо якої і серед філологів немає єдиного погляду. Перший аспект рідної мови — аспект об'єктивного виявлення мови; другий — суб'єктивно-ціннісний, що відображає ставлення особи до мов, передає мовну самовизначеність особистості. Рідну мову часто ототожнюють з материнською, першою чи етнічною мовами. Таке уявлення вимальовується з того, що поширеною моделлю мовного розвитку особи є засвоєння нею з допомогою матері мови свого народу, яка і стає для нього рідною. Виявлені негативні для минулих часів варіанти формування мови дитини в умовах масової міграції чи високої соціальної мобільності людей, які стають поширенішими і потребують чіткого розрізнення рідної, першої, материнської, етнічної мови. Перша мова особи не завжди збігається з мовою матері, а мова матері — з її етнічністю. А також за певних умов особа вимушена більшу частину часу говорити не рідною мовою, тому що її рідна мова не збігається з функціонально першою мовою. В Україні за переписом 1989 року у 6 млн. 249 тис. осіб етнічна належність не збігалася з рідною мовою¹¹.

Мова етнічна несе в собі духовно-інтелектуальне та культурне надбання етносу за багато століть його існування, вона є скарбницею часто дуже унікальних знань, проформи самовияву соціальних якостей. Етнічна належність не збігається з мовною самоідентифікацією, коли людина може жити в Росії, вважати рідною мовою російську, але ідентифікувати себе з українським етносом. Або в етнічному плані особистість самовизначається як грек, а у мовному — обирає українську мову.

В Україні існують відмінності між етнічною і мовною самоідентифікаціями, тобто спостерігаються розбіжності між етнічним походженням та мовною ідентифікацією. Дослідження підтверджують, що у Західному регіоні українцями себе вважають 92% опитаних (росіянами 5%), тому характерним для його громадян є поєднання етнічної та мовної самоідентифікації, понад 90% респондентів цього регіону вважають рідною українську мову. У Центральному регіоні — 90,9% українцями (росіянами 7,8%), серед них 86,1% опитаних віком до 55 років і старші вважають рідною українську мову, російську — 12,1%. Серед молоді українська мова є рідною для 83,7%, а для 16,3% — російська. Ще більше розбіжності у мовній сфері спостерігається на Сході країни. Українців у регіоні — 65,4%, росіян — 31,5%, серед українців — 56,5%

вважають рідною українську мову, 41,7% — російську. Контрастною є мовна самоідентифікація молоді: 68,3% із них вважають рідною російську мову, 29,6% — українську. У Південному регіоні — 59,6% вважають себе українцями і 33,7% росіянами. Для 59% опитаних українців цього регіону рідною є українська мова, 37,3% вважають рідною російську. Серед молоді російська мова є рідною для 63,9%, українська — для 27,9%¹². Таким чином, на регіональному рівні існують особливості функціонування в Україні трьох лінгвоетнічних груп: україномовних українців, російськомовних українців і російськомовних росіян.

Однак на державному рівні використовується примордіальний (західний) підхід до етнічності, ігнорується соціально-культурний напями. Це означає — етнічна належність розглядається як природжена. У державі етнічне походження фіксується по батьках, що автоматично означає його мовну самоідентичність. Це є помилковим, на думку М.Шульги¹³. Мовна самоідентичність особистості — це не вибір, а результат її етнізації.

Нарешті, третя важлива суперечність, яка також істотно впливає на мовний розвиток в Україні, — суперечність між мовою етнічною та мовою літературною, а в ширшому розумінні — між основною етнічною масою та етнічною елітою. Природна мова може бути розмовною або літературною. Перша етнічна — це жива мова повсякденного спілкування, яка не завжди відповідає загальноприйнятим мовним нормам і включає в себе діалектні та жаргонні вирази, що використовуються лише в певній місцевості або представниками певної професії чи різновиду діяльності. Друга — це природна, літературна мова, опрацьована майстрами слова. Вона є загальноприйнятою в країні, відповідає певним нормам і є свідченням мовної культури.

Усвідомлення спільністю етнічної мови відчутно поглиблюється тоді, коли ця спільність знаходить вияв у літературній мові, яка розвивається на народно-мовній основі й широко використовується на усій етнічній території. Це посилює інтегруючу роль самої мови в етно-та націогенезі. Початки українського мовознавства сягають кінця XVI століття, «коли для потреб школи почали з'являтися шкільні підручники» (1586 р.)¹⁴. Мова, випливаючи з глибин людської природи, стає літературною мовою, яка є найвищим атрибутом розвитку нації, вбирає в себе всі писемні, літературні традиції національного розвитку і кращі надбання природно-поетичної творчості. І.Франко підкреслював, що літе-

ратурна мова «завжди була репрезентанткою національної єдності ... вона єднає українців з усіх територій, сприяє усвідомленню ними спільної історії й культури»¹⁵.

Аналізу складного комплексу проблем, статусу системної організації та функціонування літературної мови у просторі національної культури присвячено дослідження¹⁶ відомих українських мовознавців, докторів філологічних наук: Ф.С.Бацевича, С.Я.Єрмоленко, Л.І.Мацько, А.К.Мойсієнка, Н.В.Слухай, О.О.Тараненка, Л.І.Шевченко. Праця складається з матеріалів «круглого столу» «Літературна мова у просторі національної культури». Авторитетними вченими показано, що літературна мова постає в історії цивілізації як націотворчий процес, як феномен духовності і консолідації нації. Дослідження проведено на високому теоретичному рівні, враховуючи напрями пізнього Відродження, коли автор стає «незалежним від позахудожньої мети», не допускається «підпорядкування його концепту будь-якій ідеології (політичній, релігійній тощо)»¹⁷. Такі уявлення відповідали світогляду Нового часу, поступово знаходили місце і на теренах України, сформувавшись під кінець XVIII століття (1798 р.). З «Енеїдою» І.Котляревського і низкою творів, що підтримували і розвивали започатковані нею етнічні принципи, контекст літератур новочасних стає для красномовного письменства спорідненим середовищем¹⁸.

Проаналізуємо розвиток мови у взаємозв'язку з рівнями національної свідомості: теоретичним, державно-політичним, буденним.

Теоретичний рівень передбачає наукове обґрунтування державною мовою складних етнонаціональних процесів, а також осмислення концепцій вітчизняних і зарубіжних дослідників, ідей, програм, змісту світоглядних орієнтацій, що характеризують інтелектуальний потенціал нації, сприяють її формуванню й самоствердженню. Практика свідчить, що до цього часу теоретично не осмислено характеру впливу мови на етнонаціональний розвиток, на становлення системи державного управління, місцевого самоврядування і навпаки — державно-управлінського впливу на розвиток мови. Тобто назріла потреба розробки концепції етнополітичного розвитку крізь призму культури як колективного суспільного феномена, враховуючи розвиток мови як чинника етнонаціональної ідентифікації. Тому у центрі уваги вчених знаходяться такі важливі дослідження як: аналіз тенденцій розвитку етномовних процесів; дослідження етнічної, мовної, культурної самобутності українського етносу і національних меншин;

активізація діяльності державних органів влади щодо забезпечення впровадження української мови у всі сфери життєдіяльності нації і у навчально-виховний процес; розвиток фундаментальних та прикладних мовознавчих досліджень, розробок у галузі лінгвістичної технології, створення інтелектуальних україномовних інформаційних систем нового покоління; виховання української мовної свідомості і гідності, загального піднесення престижу української мови; аналіз етномовної самоідентифікації; взаємозв'язок мови з формуванням української політичної нації; особливості регіональної етномовної ідентичності.

Пріоритетом вітчизняної науки є утвердження й розвиток української мови — визначального чинника політичної консолідації нації. Тому на теоретичному рівні назріла необхідність розробити, а на законодавчому — прийняти Концепцію державної мовної політики, спроби прийняття якої робляться з 1999 року, а два проекти Концепції оприлюднені у 2006 році¹⁹. Сама по собі Концепція не потрібна, коли вона не пов'язана з глибинними процесами етнонаціонального розвитку, духовністю і високою мораллю, коли «мовні проблеми ізольовані від політичних, соціально-економічних і культурних процесів»²⁰, які підтверджують престиж і авторитет не тільки мови, а й самої держави, особливо етномовної самоідентифікації. Проекти державної мовної політики потребують тісного зв'язку з етнонаціональними процесами, їх необхідно доопрацьовувати з фахівцями інституту політології і етнонаціональних досліджень.

Державно-політичний рівень національної свідомості формує національні інтереси, політичні вимоги, державну політику. Цей рівень повинен враховувати особливості історичного шляху, умови державотворення, сучасну політичну систему, мовну політику, характер розвитку громадянського суспільства. У кожній нації цей рівень розвинутий відповідно до особливостей її історичного шляху, стадії націотворчого процесу, специфічних умов державотворення, політичної системи, ступеня розвитку громадянського суспільства тощо. За масштабами охоплення духовної реальності цей рівень значно поступається теоретичному, оскільки тут концентруються лише ті ідеї, програми, концепції, які віддзеркалюють державні, правові, мовні інтереси України. Реалізація вказаного рівня залежить від суб'єктивного чинника, тобто ступеня усвідомлення національних інтересів політичною елітою, у тому числі і у мовній сфері. Однак у державі немає виконавчої

влади з питань мовної політики²¹. Це підтверджується відсутністю чіткого державного механізму управління всебічним розвитком і функціонуванням державної мови. Наприклад, на парламентських слуханнях у березні 2003 року Голова Держкомінформу І. Чиж підкреслив, «що немає конституційного права втручатися у роботу приватних телеканалів, які ігнорують українську мову»²².

Досліджуючи проблеми мови у взаємозв'язку з етнонаціональним чинником, вчені повинні враховувати буденний рівень національної свідомості, на якому формується наявність чисельних стереотипів, неадекватних, деформованих, спотворених уявлень, пов'язаних з ідеалізованими та міфологізованими уявленнями про історичний шлях українського етносу. У буденній свідомості набувають відображення як усталені, відносно стійкі звичаї, настанови і пріоритети, які закріплені тривалою міжпоколінною традицією, так і динамічні потреби, інтереси, вартості, почуття. Буденний рівень свідомості є підґрунтям для формування національного характеру, менталітету, національної психології і історичної пам'яті як складників національної свідомості. Тому роль державної мови у цих процесах займає важливе місце.

Прослідкуємо, як в залежності від регіонів впроваджується мова, особливо у сфері сімейного спілкування. На Сході і Півдні країни переважає російська мова, де нею спілкуються 56,8% і, відповідно, 59,8% респондентів, у Центрі — 12,5%. На Заході і Центрі України переважає українська мова, там нею спілкуються 88 і 61,1%²³.

Досягнення різних галузей науки й культури визначають не лише теоретичний, а й, певною мірою, *буденний рівень національної свідомості*. Він вибирає від теоретичного рівня ті здобутки, які необхідні для ідейного забезпечення соціального, економічного і культурно-мовного розвитку етносу. Тому теоретичні дослідження у галузі філософії, політології, етнодержавознавства, соціології, мовознавства повинні мати високий науковий рівень. Вважаємо, що, досліджуючи мову у взаємозв'язку з нацією і етнонаціональним фактором, слід застосовувати не тільки специфічні методи, що стосуються мовознавства, але й такі: історіологічний, етнодержавологічний, етнополітологічний, порівняльно-історичний тощо.

Отже, підсумуємо вищевикладене:

– дослідження етнонаціональних процесів у взаємозв'язку з мовою вимагають від учених наукового обґрунтування, пошуку нових концепцій, ідей, пов'язаних з соціально-політичним, економічним

і духовним розвитком, які стануть методологічною основою для подальших теоретичних досліджень;

– вважаю, що наступним етапом дослідження є теоретичне осмислення фактора впливу мови на становлення системи державного управління, місцевого самоврядування, і навпаки; розробка концепції етнонаціонального розвитку, переважно крізь призму культури; розробка основних теоретико-методологічних засад етномовної самоідентифікації — важливого чинника національної консолідації;

– досліджено, що головними джерелами мови, які зміцнюють націю, є: національна традиція і спадкоємність поколінь; національна свідомість і самосвідомість; матеріальна і духовна культура українського етносу; національний характер і менталітет; повага і співробітництво з національними меншинами; історичний досвід і повага до інших країн світу. Звідси глибока цінність мови як основи формування української політичної нації і етномовної самоідентифікації;

– ґрунтового дослідження чекають важливі питання щодо взаємозв'язку мови з рівнями національної свідомості: теоретичним, державно-політичним і буденним, де має бути обґрунтовано роль офіційної мови на усіх рівнях свідомості, яка впливає на між-національну консолідацію;

– проекти концепції державно-мовної політики на теоретичному рівні розроблені недостатньо: відсутнє теоретико-методологічне обґрунтування проблеми, особливо з позиції етнонаціонального чинника і етномовної ідентифікації, тим більш, що криза ідентичності не тільки не подолана, а й має тенденції до загострення.

¹ Рудницький С. Політична географія України / Упоряд. П.Штойко. — Б.М., 1998. — С. 143.

² МакРей К.Д. Язык и политика // Этнос и политика: Хрестоматия. — М., 2000. — С. 217.

³ Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и их влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. — М., 1984. — С. 80.

⁴ Нагорна Л.Л. Політична мова і мовна політика. — К.: Світогляд, 2005. — 315 с.

⁵ Римаренко Ю. Етнічне і соціальне української нації // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Генеза, 1996. — С. 49.

⁶ Гумбольдт В. Названа праця. — С. 80.

⁷ *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. — К.: Вища школа, 1999. — С. 92.

⁸ *Пірен М.* Етнополітичні процеси в сучасній Україні. — К.: УАДУ, 1999. — С. 72.

⁹ *Потебня А.* Мысль и язык. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 186–187.

¹⁰ Політологія / За ред. *І.Дзюбка*. — К., 1993. — С. 257–258.

¹¹ Мова рідна // *Енциклопедія етнокультурознавства* / За ред. *Ю.Римаренка*. — К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2001. — Ч. 1. — Кн. 2. — С. 249.

¹² *Аза Л.* Етномовна диференціація в Україні: регіональні особливості // *Культура — суспільство — особистість* / За ред. *Л.Скокової*. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 182–186.

¹³ *Шульга Н.* Проекты законов о языках — экспертный анализ. — К.: Віпол, 2000. — С. 10–13.

¹⁴ Мова // *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. — К.: Віпол, 1994. — С. 321.

¹⁵ *Франко І.Я.* Зібрання творів: У 50-ти томах. Т.45. Філософські праці / За ред. *В.Ю.Євдокимова*. — К., 1986. — С. 87.

¹⁶ Літературна мова у просторі національної культури / Відповід. ред. *Л.І.Шевченко*. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 5–59.

¹⁷ Історія української культури у п'яти томах / Гол. ред. *Скрипник Г.А.* — Т.4. Кн. 2. — К. Наукова думка, 2005. — С.9.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Концепція державної політики України. Проект // *Культура і життя*. — 2006. — 16 серпня. — №32–33. — С. 2. Концепція державної мовної політики. Проект // *Слово просвіти*. — 2006. — 17–23 серпня; 24–30 серпня. — С. 12.

²⁰ *Дзюба І.* Сучасна мовна ситуація в Україні // *Урядовий кур'єр*. — 2000. — 20 квітня. — №73. — С. 5.

²¹ *Удовенко Г.* Мовна політика держави в сучасних умовах // *Голос України*. — 2005. — 1 листопада. — №206. — С. 8.

²² *Шевченко А.* Без мови немає держави // *Літературна газета*. — 2004. — 1 січня.

²³ *Аза Л.* Названа праця. — С. 183.